
TÜRKİYE'DE LIBERALİZMİN KÖKLERİ: CAVID BEY ve PRENS SABAHADDİN'DEN ALINACAK BAZI DERSLER

*Buğra KALKAN * Hitit Üniversitesi*

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde yaşamış entelektüellerin hayatlarını incelemek ortaya ilginç portreler çıkartmaktadır. Birkaç yabancı dile birden hakim olan ve yabancı literatürü yakından takip eden bu düşünürlerin köklü bir imparatorlukta yetişmiş olmaları şaşırtıcı değildir. Liberalizm, sosyalizm, milliyetçilik, feminizm gibi önemli siyasal ideolojilerin hem teorik hem de pratik çalışmalar açısından pek çok takipçisinin olduğu görülmektedir. Ancak şaşırtıcı olan bu birikimin Cumhuriyet dönemine yansımalarının çok zayıf olmasıdır. Bu durumun nedenleri genel itibari ile konumuz dışındadır. Ama bu akımlar arasında en fazla göz ardı edilmiş olan liberalizm akımına mensup oldukları iddia edilebilecek iki entelektüelin, - Cavid Bey ve Prens Sabahaddin'in- fikirlerini karşılaştırmak Türkiye'de liberal fikriyatın gelişimi açısından önemli hususları ortaya koyabilir. İki düşünürden Cavid Bey'in sıkı bir piyasa savunucusu olduğu Prens Sabahaddin'in ise sıkı bir bireyci siyasal liberal olduğunu iddia etmek kolaydır. Aktif siyasal hayat tecrübeleri olan bu iki düşünürün de ortak paydalarının "Devlet nasıl kurtulur?" 'takıntısı' etrafında şekillendiği görülmektedir. Konunun bu yönünün vurgulanması Türkiye'deki liberal külliyyatın gelişimi açısından önemlidir.

* Arş. Gör., Hitit Üniversitesi., İ.İ.B.Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü.

Bu nedenle, makalede, Cavid Bey ve Prens Sabahaddin'in görüşleri Türk liberalizminin temelleri olarak sunulacak ve bu iki düşünürün fikirleri ve icraatları karşılaştırmalı bir analize tabi tutularak günümüze yansımaları ele alınacaktır. Cavid Bey ve Prens Sabahaddin'in görüşlerini liberalizm açısından değerlendirebilmek için, liberal sosyal ve siyasal teoriden neyin anlaşıldığı açıklanacak; daha sonra, düşünürlerin kullandıkları temel kavramlar ve siyasi-iktisadi politika tercihleri, liberal sosyal ve siyasi ilkeler çerçevesinde bir karşılaştırmaya tâbi tutulacaktır.

1. Liberalizm: Temel Kabuller

Liberal teori kendi içinde epistemolojik-ontolojik çok geniş bir farklılaşmaya gitmekle beraber klasik liberal teori olarak adlandırılan ana akım bir çizgiden bahsetmek mümkündür. Bu klasik çizgiyi tespit ise dört kavramla mümkün olabilir: Bireycilik, özgürlük, kendiliğinden doğan düzen-piyasa ekonomisi ve hukukun hakimiyeti-sınırlı devlet.¹ Bireycilik, iki şekilde ele alınabilir: Metodolojik ve ahlaki. Metodolojik bireycilik, sosyal olayları-olguları açıklamada kullanılan teorilerin temeline bireyleri ve onların temel eğilimlerini koyar. Ahlaki bireycilik ise her bir ferdin sırf insan olması bakımından değerli olduğu ve başka insanlar ve amaçlar için araçsallaştırmayacağı düsturundan hareket eder. Liberalizm kendisini bir özgürlük teorisi olarak sunar. Günümüzde liberalizmin özgürlük anlayışı "negatif özgürlük" ismiyle tanımlanır. Müdahaleden yoksunluğa işaret eden negatif özgürlük kavramı temelde, her bireyin eşit bir şekilde sahip olduğu hayat, mülkiyet, sözleşme serbestisi gibi temel haklarını başkalarının haklarını gasp etmeden diledikleri gibi kullanabileceklerini ifade eder.²

Liberal sosyal teori negatif özgürlükleri korunmuş bireylerin başka bir baskı ve zora başvurmaksızın ahenkli bir sosyal düzen kurabilecekleri varsayımına dayanır. Hayek'in kendiliğinden doğan düzen³ kavramı ile anlatmak istediği ise modern sosyal kurumların insan zekasının tasarımı bir ürünü olmadığı ve olamayacağını ancak kurumsal gelişmelerin insan eyleminin niyetlenilmemiş bir neticesi olduğu fikridir. Tasarlanmamış olan kurumların belirli bir tasarıya göre kontrol edilmesi de bu anlayışa göre mümkün değildir. Buna somut bir örnek olarak "piyasalar" gösterilebilir. Özel mülkiyet, işbölümü ve mübadele gibi temel piyasa kurumlarının hiç birinin karmaşık bir ekonomik sistemi ortaya koymak için önceden tasarlanmadığı

¹ Atilla Yayla, *Liberalizm*, Plato Yayınları, İstanbul, 2003, s. 147.

² Isaiah Berlin, "İki Özgürlük Kavramı", *Liberal Düşünce*, Sayı 45-46, s. 72.

³ Daha geniş bilgi için bakınız, Edmund Butler, *Hayek, Liberte*, Ankara, 2011, s. 19-56.

belirtilir.⁴ Bu çerçevede liberalizm devleti en büyük organize güç kullanma aygıtı olarak gördüğü için onun işlevlerini sınırlandırmak ve iktidarı farklı devlet organları arasında dağıtmak ister. Sınırlı devlet (limited government) olarak da adlandırılan bu anayasal devlet anlayışı kamusal otoritenin ana görevlerini savunma, adalet ve temel bayındırlık işleriyle sınırlandırmak ister. Hukukun hakimiyetinden temel kasıt ise herkesin hukuk kurallarına eşit bir şekilde tabi olması ve pozitif hukukun temel evrensel hukuk normlarına uygun bir şekilde kodifiye edilmesidir.⁵

2. Mehmed Cavid Bey ve İktisadi Liberalizm

Cavid Bey kısa süren yaşamına (1878-1926) önemli eserler sığdırabilmiş bir entelektüeldir. Bütün hayatı boyunca durmaksızın yazan Cavid Bey ilk ve en önemli eseri olan *İktisat İlmi*'ni henüz Mekteb-i Mülkiye'den mezun olalı üç sene olmuşken (1899) yayınlamıştır.⁶ Piyasa ekonomisini ve ona yöneltilen eleştirileri teorik, kapsamlı ve sade bir şekilde *İktisat İlmi* kitabında ele alan Cavid Bey, teoriden ziyade pratik uygulamalarla ilgili akademik makalelerini Ulûm-i İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası'nda yazmıştır. Ayrıca günlük siyasi olayları değerlendiren makaleleri Servet-i Fünun, Mülkiye Mecmuası, Tanin, Sabah gibi gazetelerde yayınlanmıştır.⁷ Dostları ve eşiyile de uzun mektuplaşmaları olduğu bilinmektedir. Genel olarak bakıldığında Cavid Bey kırk dokuz yıllık hayatına binlerce sayfalık bir külliyat sığdırmıştır.

Cavid Bey, sadece yetkin teorik yazılar yazan ve analizler yapan bir düşünür değildir. O, aynı zamanda İttihat ve Terakki'nin en önemli simalarından ve ideologlarından olmakla birlikte, uzun yıllar maliye nazırlığı yaparak pratik siyasi uygulamalar yapma şansı bulmuş ender isimlerdendir. Bu yüzden, onun fikirlerini teoride ve pratikte olmak üzere iki şekilde inceleme şansı vardır. Öncelikle Cavid Bey'in teorik fikirleri ele alındıktan sonra, onun iktidardayken uyguladığı politikalarının teorik fikirleri ile olan ilişkisi sorgulanacaktır.

Cavid Bey, iktisadi görüşleri açısından tam bir klasik liberaldir. Beş ciltlik *İktisad İlmi* kitabı⁸ gelişmiş bir piyasa ekonomisini, çağının bilgileri dahilinde

⁴ Norman Barry, "Piyasa", *Piyasa*, Sayı 1, s. 30.

⁵ Albert V. Dicey, "Hukuk Devleti: Doğası ve Genel Uygulamalar", *Hukuk Devleti*, Adres Yayınları, Ankara, 2008, s. 25-32.

⁶ F. Hasan Arol, "Mehmet Cavid Bey", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Liberalizm*, Cilt 7, İletişim Yayınları, s. 51.

⁷ Deniz Karaman, *Cavid Bey ve Ulûm-i İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası*, Liberte, Ankara, 2001.

⁸ Mehmed Cavid Bey, *İktisad İlmi*, Liberte Yayınları, Ankara.

ayrıntılarıyla açıklamış ve piyasa ekonomisinin bazı zaafına rağmen bilinen en etkin iktisadi sistem olduğu kanaatine varmıştır.⁹ Kitapta yapılan atıflardan ve kullanılan teorilerden Cavid Bey'in konuyla ilgili literatürü yakından takip ettiği anlaşılmaktadır.¹⁰ Cavid Bey Manchester Okulu'nun bir takipçisidir.¹¹ İngiltere'de 1840'larda gelişen bu akımın siyasi liderleri Richard Cobden ve John Bright'tır ve en önemli teorisyeni ise Frederic Bastiat'dır. Manchester Okulu'nun en önemli özelliği uluslar arası işbölümü ve uzmanlaşmaya dayanan serbest ticaret anlayışının bütün ülkelerin çıkarına olarak gelişeceği ve bu sayede küresel barışın ve refahın bu yolla temin edileceği görüşüdür.¹² Ayrıca Adam Smith'in mutlak üstünlükler teorisine dayalı merkantilizm karşıtı serbest ticaret savunusu da Cavid Bey'in temel argümanları arasındadır. Hatta, Cavid Bey, Menger ve Marshall gibi "marjinal fayda" teorisyenlerini tanımasına karşın, değer teorisi hususunda Bastiat'ın görüşlerine sadık kalacak kadar sıkı bir Manchester Okulu takipçisidir.

Bir liberalin politik duruşunu en kolay ele verecek konu onun devlete yüklediği görevlerdir. Cavid Bey'in devlet tanımı şöyledir: "Devlet, millet halinde teşekkül etmiş cemiyetin uzv-ı müştereki olup en büyük vazifesi emniyet ve selamete müteallik olan hizmettir ki, bu da hem dahili hem haricidir."¹³ Cavid Bey, muhtelif yazılarında bu tutumunu devam ettirerek devletin vazifelerini savunma, adalet ve büyük bayındırlık hizmetleri olarak belirlemiştir. Cavid Bey'in bu görüşünün temelinde onun kişisel çıkar ve şahsi teşebbüsün gücüne olan inancı yatar. Ona göre, "İmal ve masai-i beşeriyede en büyük saik şahsi menfaat ve tasarruf hakkına müdahale edilmemesidir".¹⁴ Hür teşebbüs iktisadi kalkınmanın, bağımsızlık ve özgürlüğün temelidir. Hatta bu bağlamda müteşebbise çok büyük bir önem veren Cavid Bey, müteşebbisleri bir toplumun temel itici güçleri arasında saymaktadır.¹⁵ Ancak mülkiyet hakkına ve emeğin karşılığına sahip bireylerin kişisel çıkarlarını takip ederek işbölümü ve uzmanlaşma yoluyla ülkenin refahını artırmabileceklerini düşünmektedir.¹⁶ Çalışma özgürlüğü üzerinde herhangi bir

⁹ Cavid Bey, s. 60.

¹⁰ Kitapta kaynak olarak geçen bazı isimler şöyledir: Adam Smith, Adam Ferguson, Arthur Young, Aristo, Herbert Spencer, Luis Blanc, Proudhon, Frederic Bastiat, Böhm-Bawerk, Carl Menger, Mill, Sismondi, Karl Marx, Say, Maltus, Marshall.

¹¹ Orhan Çakmak, "Önsöz", *İktisat İlmi*, s. ix. Ayrıca Cavid Bey'in kullandığı bazı iktisadi örnekler ve tabirlerin doğrudan Bastiat'dan alındığı rahatlıkla ortaya konabilir.

¹² Daha geniş bilgi için bakınız, Frederic Bastiat, *Economic Harmonies*, FEE, NewYork, 1996.

¹³ Mehmed Cavid, "Ticaret Şirketleri", *Ulûm-i İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası*, Sene: 2, Cilt: 2, No: 6-9/18-21 Haziran-Eylül (1326), s. 781.

¹⁴ Aktaran, Nazmi Eroğlu, *Fırtınalı Günlerin Ünlü Maliye Nazarı Cavid Bey*, Birharf Yayınları, İstanbul, s. 301.

¹⁵ Cavid Bey, s. 77-80.

¹⁶ Cavid Bey, s. 57.

kısıtlamanın olmaması olarak tanımladığı rekabet kurumu ise tüm bu ekonomik sistemin sigortası görevini üstlenmektedir.¹⁷ Cavid Bey'in görüşleri kendi sözleriyle şöyle toparlanabilir:

"Her devletin bazı vazifeleri vardır. Bu vazifeler arasında sanatkârlık ve tacirlik dahil değildir. Bundan dolayı bu sanatların hiç birinin devletler tarafından icra edilmesine izin verilmez. Sektörlerin, fertlerin teşebbüs kuvvetleri sahasına açık bulunması gerekir. Devlet, bu hususta fertler ile rekabet etmek hakkına sahip olamaz."¹⁸

Cavid Bey'in bu metodolojik bireyciliğini, ahlaki bireyciliği tamamlar. Özellikle mülkiyet hakkı, çalışma hakkı, sendika kurma ve greve gitme hakkı gibi konularda faydacı argümanları kullanmadan bu hakları savunur.

Cavid Bey'in yazılarında serbest ticaret savunusu önemli bir yer işgal eder. Mutlak üstünlükler yasasına ve uluslararası işbölümünün faydalarına inanan Cavid Bey, devlet eliyle sanayileşmeye kalkışmanın, kanun himayesinde yaşayabilecek sanayi girişimlerinin boş bir gururdan başka yararları olmayacaklarını ve sadece birkaç sermayedarı genel halkın pahasına zengin edeceğini düşünmektedir.¹⁹ Korumacılık halkı iki kere vergilendirmektir. Kanun eliyle tekeller kurulmamalı ve şirket kurmanın önüne gereksiz yasal işlemler koyulmamalıdır.²⁰ Sermaye hakkındaki şu sözleri onun iktisat teorisine hakimiyetini bu bağlamda ortaya koymaktadır:

"Sanayi kurmak için ne bütçelere ödenek koymalı, ne de fertlere yük yükletilmelidir. Sermayeler mecralarını kendileri bulmalıdır. Devlet vergiden elde ettiği geliri bayındırlık işlerine ve ziraatın geneline ayırmalıdır."²¹

Serbest ticaret ve sermaye bağlamında üzerinde durulması gereken diğer bir husus da Cavid Bey'in Osmanlı'nın iktisadi kalkınmasının temelinde tarım faaliyetini görüyor olmasıdır. Çünkü tarım faaliyeti Osmanlı'nın Batı'nın gelişmiş sanayilerine karşı karşılaştırmalı üstünlük açısından galip geleceği tek alandır. Dolayısıyla sermaye ve emek boş yere zorlama bir sanayileşmeyle etkinsiz bir şekilde kullanılmamalı ve sanayi sektörlerinin

¹⁷ Cavid Bey, s. 43.

¹⁸ Cavid Bey, s. 316.

¹⁹ Nazmi Eroğlu, s. 306.

²⁰ Nazmi Eroğlu, s. 308.

²¹ Aktaran, Nazmi Eroğlu, s. 307.

gelişimi zamana bırakılmalıdır.²² Bu açıdan yabancı sermayeye de son derece sıcak bakan Cavid Bey, yabancı sermayenin ulaşım araçlarının ve yollarının gelişiminde önemli bir rol üstlenebilecekleri kanaatindeydi.²³

Cavid Bey meşrutiyet yönetimini savunur. Ancak bu savunu bağınaz bir bağlılığı ifade etmez. Bilakis iktidarın sınırlandırılarak, kuvvetler ayrımının sağlandığı herhangi bir yönetim biçimi ona uygun düşmektedir.²⁴ Bu bağlamda Cumhuriyet Türkiye'sine gerçek bir cumhuriyet olmadığı, sadece istibdadın farklı bir türü olduğu gerekçesiyle ağır eleştirilerde bulunmaktan çekinmez.²⁵

Cavid Bey'in Aktif Siyaset Hayatı

Cavid Bey'in teorik görüşleri bu şekilde tartışıldıktan sonra şimdi onun aktif siyasetteyken uyguladığı politikalara bakmak yerinde olacaktır. Genel olarak bakıldığında Cavid Bey döneminde Osmanlı devlet harcamalarında müthiş artışlar yaşanmış, devletin ekonomiye olan müdahalesi genişleyerek ilk kez iktisadi devletçiliğin temelleri atılmıştır. Kağıt paranın ilk kez piyasaya sürülmesi, borç tahvillerinin çıkartılması ve Milli Banka'nın kuruluşu hep onun döneminde gerçekleşen faaliyetlerdir.²⁶ Ayrıca, borç bulmak için çıktığı bir yurt gezisinde Cavid Bey amaçlarını şu şekilde sıralar: Osmanlı gümrüklerinin artırılması, bazı malların tekelleştirilmesi, kapitülasyonların kaldırılmaması.²⁷ Ayrıca, 1912'de Nafia Nazırlığı sırasında küçük çiftçilere çeşitli sübvansiyonların yapıldığı da bilinmektedir.²⁸

Peki, bu çelişki nasıl açıklanabilir? Cavid Bey çok sıkı bir şekilde ekonomik liberalizmi savunduğu halde, yaşadığı dönemin ve içinde bulunduğu siyasi hareketin özellikleri onu ideal fikirlerinden bir hayli uzaklara sürüklemiştir. Cavid Bey'in siyasete atıldığı dönem dünyanın Cihan Harbi'ne doğru sürüklendiği bir dönemdir. Hatta Cavid Bey, Harp esnasında üç buçuk yıl Maliye Nazırlığı görevini üstlenmiştir. Harp yıllarında dünya klasik liberal iktisat politikalarını terk ederek savaş ekonomisini uygulamaya koymuştur. Savaş ekonomisi ise devletin hayatta kalma reflekslerinin en üst seviyeye çıkarak iktidarın yetkilerinin hukuken ve fiilen genişlemesi ile

²² Deniz Karaman, s. 16-17.

²³ Deniz Karaman, s. 17.

²⁴ Nazmi Eroğlu, s. 291.

²⁵ Cavid Bey, Şiar Yalçın, *Şiar'ın Defteri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.

²⁶ Hasan Arel, s. 63.

²⁷ Nazmi Eroğlu, s. 52.

²⁸ Nazmi Eroğlu, s. 305.

sonuçlanır.²⁹ Devlet çıkarlarıyla kişisel çıkarların çatışması ve savaşın ekonomik hayatı çok olumsuz bir şekilde etkilemesi devletin iktisadi müdahalecilik politikalarını getirmesine neden olur.

İşte Cavid Bey, böyle bir tarihsel dönemde Maliye Nazırlığı yapmıştır. Savaş koşullarına bir de İttihat ve Terakki'nin iktidar mücadelesinde sertleşen ve otoriterleşen tutumu eklenirse Cavid Bey'in idealistliğini bırakarak pragmatik siyaset uygulaması anlaşılabilir. Tabi ki, İttihat ve Terakki'nin milli ve merkezi bir devlet kurma ideali Cavid Bey'in hareket alanını bir hayli sınırlandırmıştır. Ancak, tüm bu zorluklara karşın, Cavid Bey, Osmanlı maliyesini modernleştirerek, ilk modern bütçeyi yapmayı başarmış; denk bütçe kavramını Osmanlı'ya tanıtmıştır. Borçlanmada kullanılan yöntem ise Osmanlı'nın en uygun şekilde borçlarını ödeme planı yapmasını sağlamıştır. Son olarak eklemek gerekir ki Cavid Bey, Osmanlı'nın Harbe girmesine kesin bir şekilde karşı çıkmış ve savaşa girildikten sonra da bakanlıktan istifa etmiştir.

3. Prens Sabahaddin ve Siyasi Liberalizm Savunusu

Prens Sabahaddin Türkiye'nin ilk sosyologlarındanndır.³⁰ Pozitivist bilim anlayışının tüm özelliklerini taşıyan Prens Sabahaddin, "ilm-i ictimâ" olarak adlandırdığı sosyoloji biliminin toplumsal sorunları anlamada ve çözümede şaşmaz bir yol gösterici olduğuna inanmaktadır.³¹ Prens Sabahaddin sarayda aldığı üst düzey eğitimden sonra Fransa'da yaşadığı yıllarda Le Play ve onun takipçilerinin çalışmalarıyla tanışmış ve onlardan fazlasıyla etkilenmiştir. Bu yazarlar arasında Buchner, Fovillie, Le Play ve Edmund Demolins gibi isimler yer almaktadır. Prens Sabahaddin, Le Play Okulunun Anglo-Sakson toplumları üzerinden metodolojik bireyciliği kullanarak yaptıkları toplumsal çözümlemeleri, Osmanlı toplumları için uyarlayarak sosyolojik bir analizi siyasi bir sistem kurmak için kullanmıştır. Temel problemi Türkiye'nin nasıl kurtarılacağını açıklamak olan Prens Sabahaddin'in görüşlerini anlamak için Le Play okulunun temel çözümlemelerine bir göz atmak gerekmektedir.

İlm-i ictimaya göre toplumlar iki ana sosyal yapılanmadan meydana gelmektedir: Cemaatçi ve bireyci toplumlar. Bireyci toplumlarda bireyler cemaat yahut devlet gibi kolektivist yapıların dışında kendi hayatlarını kendi çalışmalarına bağlı olarak kazanırlar ve hayat tarzları kolektivitelere

²⁹ Zafer Toprak, *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi*, Homer Kitabevi, 2003, İstanbul, s. 2.

³⁰ Bayram Kaçmazoğlu, *Türk Sosyoloji Tarihi Üzerine Araştırmalar*, "Prens Sabahattin'in Siyasal ve Sosyolojik Görüşleri", Birey Yayıncılık, İstanbul, 1999, s. 28.

³¹ Prens Sabahaddin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?*, Liberte Yayınları, Ankara, s. 14.

değil kendi iradelerine bağlıdır. Cemaatçi toplumlarda ise birey kendi başına hayatını kazanamadığı gibi kişiliği de bir kolektiviteden bağımsız düşünülemez. Bireyci toplumlarda bireyler kişisel kararlarıyla kendi hayat tarzlarını kurmak ve ayakta kalmak için çalışıp, riske girebilirken; cemaatçi toplumlarda bireyler kendi hayatlarını kazanmaya çalışmayıp bilakis çalışmadan kendilerini himaye altına alacak otoriteler ararlar. Dolayısıyla, buradan hareketle bireyci toplumun özelliklerini taşıyan Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'daki ülkeler gelişmiş ve ileri toplumlarırken Doğu toplumları gibi cemaatçi toplumlar geri kalmaya mahkumdurlar.³²

Bu sosyolojik şemayı Osmanlıya uygulayan Prens Sabahaddin Türkiye toplumunun cemaatçi yapısını onun geri kalmasındaki en önemli yapısal engel olarak teşhis eder. Osmanlı'da kamusal hayat özel hayatın üzerinde baskı kurmaktadır. Bunun anlamı kamusal otoritenin yetki ve görevlerinin çok cüzi bir sivil inisiyatif gelişmesine neden olacak şekilde genişlemiş olmasıdır. Bu durum ise bireylerin en yerel ve en gündelik işlerinin bile merkezden planlanmasına ve daha da kötüsü halkın kendi problemlerini kendi başlarına çözecek, gönüllülüğe ve karşılıklı anlaşmaya dayalı sivil araçlara ve yöntemlere sahip olamamalarına neden olmaktadır. Ancak, Prens Sabahaddin umutsuz değildir, çünkü nasıl ki toplumların sosyolojik analizleri yapılabilmektedir, öyleyse o toplumu dönüştürecek araçlar da tespit edilebilir.³³ Ona göre bu araçlar "teşebbüsü şahsi" ve "adem-i merkeziyet"tir.

Demolins'e atıfla, bireyci ve cemaatçi toplum analizine yaslanarak açıklanan teşebbüsü şahsî, ideal bir toplumun karakteristiğini teşkil edecektir. Şahsî teşebbüsün önündeki engeller ise öncelikli olarak cemaatçi toplum yapısıdır. Bu yapı yukarıda da zikredildiği üzere merkeziyetçi idare modelinden de önemli ölçüde beslenmektedir. Merkeziyetçi idare modeli kişilere devlete eklemekten daha çekici gelebilecek bir alan bırakmadığından, kişisel gelişim olanaklarının çeşitliliği ve verimlilik en düşük düzeyde seyretmektedir. Bu ise memuriyeti kişiler için tek çıkar yol olarak işaret eden bir sistemdir. Memuriyet hakkında sert eleştirilerde bulunan Prens Sabahaddin, bireylerin memuriyetten farklı alanlara yönelmesini ve yöneldikleri alanda gayretlerinin baltalanmadan başarı ve mutluluğun peşinden hür bir şekilde koşabilmesini temin edecek teşebbüsü şahsî ilkesini adem-i merkeziyet ilkesinin zorunlu ikizi olarak serimler.

³² Cenk Reyhan, "Türk Siyasal Düşüncesinde Yol Aynımı; Aykırı Bir Aydın Prens Sabahaddin", *Türkiye Günlüğü*, s. 21, Kış 1992, s. 122.

³³ Prens Sabahaddin, s. 14.

Adem-i merkeziyet ise, kelime anlamıyla merkezin yokluğu anlamına gelmekte olup, siyasi anlamda bunun ifade ettiği mânâ, idari yapının merkeziyetçilik anlayışının zıt yönünde teessüs ettirilmesidir. Adem-i merkeziyet kavramından bugün yerel veya yerinden yönetimler tartışması altında bahsolunmaya devam etmektedir. Bundan çıkarılacak olan şey bir muhtariyetten ziyade merkeze sıkı bir bağdan ve onun sıkı denetiminden masun yerel idarî örgütlenme yapısıdır. Prens Sabahaddin'in bu tartışmayı açtığı dönemlerde de adem-i merkeziyet sık sık özerklik kavramıyla ilişkili olarak kullanılmış ve Sabahaddin'e bir eleştiri olarak geri çevrilmiştir.

Sabahaddin Bey'e göre cemaatçi toplum yapısını ayakta tutmaya devam eden şeylerin başta geleni kuvvetli bir merkeziyetçiliktir.³⁴ Bu merkeziyetçilik cemaatçi toplum yapısını beslemekte ve verimsizliği körüklemektedir. Merkeziyetçi bir devletin idaresi altındaki toplumda kişilerin kendisini gerçekleştirebilmesinin tek yolu, merkezi devletin herhangi bir organına eklenmekten geçer. Bu ise tamamen var olan yapılanma ve ilişkiler biçiminin devamını garanti altına alacak olan sistemdir. Toplum ve devleti birlikte inhisara sürükleyen ekonomik, toplumsal, kültürel, siyasi vb. sebepler bu merkeziyetçi yapının eseridir. Hatta Osmanlı Devleti içindeki separatist hareketler de bu merkeziyetçi modelin eserleridir. Büyük bir coğrafyaya yayılmış olan Osmanlı Devleti içindeki tebaanın gönencini sağlamakta yetersiz ve aciz kalan merkezî idare, ayrılıkçı hareketlerin beslendiği membaı teşkil etmektedir.

Prens Sabahaddin'e göre, kamusal hayatın özel hayatı bastırduğu her siyasi rejim bir istibdat sistemine dönüşmeye mecburdur.³⁵ Meşrutiyet yönetiminin Osmanlı'yı yıkımdan kurtaracağını iddia edenlere Prens şöyle cevap veriyor.

"Şart kipiyle ileri sürülen bu iddia aslında sosyal açıdan imkânsız bir istektir. Çünkü meşrutiyetin amacı, halkın yönetimi teftiş edebilmesidir. Halbuki özel hayatında özgürlük ve yetkinleşme sağlayacak etkin bir üretime, güvenilir bir düzene sahip olmayan ve dolayısıyla kendini yönetmekten büsbütün aciz kalmış bireylerden oluşmuş bir toplum, kamusal hayatını nasıl gerçekten kontrol edip yönetebilir?"³⁶

³⁴ Kaan Durukan, "Türk Liberalizminin Kökleri", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, Cilt 1*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 153.

³⁵ Prens Sabahaddin, s. 16.

³⁶ Prens Sabahaddin, s. 17.

Prens Sabahaddin'in açıkça dile getirmese de açıkladığı toplum tipinin piyasa toplumu olduğu anlaşılıyor. Devlete yüklediği sınırlı görevler ve iktidarın dağılması üzerine yaptığı vurgu bu görüşü destekler niteliktedir.

"Yani özel hayatın gücü; yönetim erkinin yerine getirmek zorunda olduğu görevlerin sınırlandırılmasını gerektiriyor. ... Bu nedenle yönetimi devlete kalan işler; özel ve yerel faaliyet ile yerine getirmesi mümkün olmayan işleri kapsayacak bir biçimde en alt seviyeye indirilir."³⁷

Prens Sabahaddin'in Tanzimat'ın eğitim anlayışına ve genel olarak eğitim düşüncesine getirdiği eleştiriler dikkate değerdir. Ona göre, Tanzimat'ın kurduğu eğitim kurumları aslında merkezîyetçi cemaatçi sistemin kendini yeniden var etmesinin gelişmiş bir yoludur. Bu şekilde değil modernleşmeye ayak uydurmak çöküntüyü hızlandırmaktadır.³⁸ Ayrıca eğitim ile sosyal yapıların ve bunlara bağlı sorunların çözülemeyeceği kanaatinde. Şu sözler ona aittir:

"Görülüyor ki, bizde yüksek öğrenim de ilk öğrenim de idari ve siyasi bir biçim alıyor ve bunun için öğretmenlere devletin yetkisiyle; aile babalarının da üstünde bir statü sağlanıp, yalnız çocukların eğitimini değil babaların da fikri ve siyasi rehberliklerini yapmaları gibi büyük bir görev yüklenmek isteniyor."³⁹

Sosyal dokunun tahrip edilerek devletin eğitim yoluyla aşkınlaştırılması yöntemini Prens Sabahaddin 1913 yılında keskin bir şekilde belirlemiştir. Prens Sabahaddin'in çoğu akademik çalışmada eğitimi adeta bir kurucu rasyonalist gibi kullanarak toplumu dönüştürmek istediği görüntüsü yaratılabiliyor.⁴⁰ Bu iddialar sonrası yazar, sıkı bir şekilde eleştiriye maruz kalabiliyor. Prens Sabahaddin'in yazıları bunun tam aksi yöndedir. Onun talep ettiği sadece, eğitimin sivilleştirilmesi, merkezi yönetimin denetiminden arındırılması ve memurluğun teorik ihtiyaçları için değil hayatın pratik aciliyetleri için eğitimin verilmesidir.

Son olarak Prens Sabahaddin hakkında vurgulanması gereken bir husus da onun özel mülkiyetin önemine yaptığı vurgudur. Özellikle kırsal alanlarda tarlaların ya sipahilerin denetiminde olması ya da ortak alanlar olarak ortak malların trajedisinden kurtulamamaları Prens Sabahaddin için

³⁷ Prens Sabahaddin, s. 37.

³⁸ Prens Sabahaddin, s. 31-32.

³⁹ Prens Sabahaddin, s. 32.

⁴⁰ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, 2003, İstanbul, s. 290.

önemli bir sorun teşkil etmekteydi. Onun bu soruna çaresi ise kolektif mülkiyetten özel mülkiyete geçerek hükümetin özel mülkiyeti tanıyıp koruma altına almasıdır.⁴¹

4. Birbirini Tamamlayan ve Aynı Kaderi Paylaşan İki Düşünür

Cavid Bey ile Prens Sabahaddin'in birbirlerinden haberdar oldukları muhakkak. Ancak, aralarında herhangi bir ilişkiye dair bir kaynak bulunmamaktadır.⁴² Fikirlerine ve dünya görüşlerine kuşbakışı bir yolculuk normal zamanlarda bu iki düşünürün rahatlıkla birbirleriyle fikirdaş olabileceklerini gösteriyor. Cavid Bey ve Prens Sabahaddin adeta doğal bir işbölümüyle liberalizmin iktisadi ve siyasi yönünü paylaşarak savunmuş izlenimi veriyorlar. Ama şüphesiz bu iki düşünür arasındaki çatışmalar ve benzerliklerin daha açık bir şekilde ortaya koyulmasına ihtiyaç vardır. Önce çatıştıkları fikirlerle başlanacaktır.

Cavid Bey ve Prens Sabahaddin'in yetiştikleri yer ve geldikleri aileler taban tabana zıttır. Cavid Bey kendini geçindiren bir tüccarın oğlu olup, çalışkanlığı ve zekasıyla hızla kariyer basamaklarını çıkmıştır. Prens Sabahaddin'in ise sürekli olarak eleştirdiği ve asalak olarak nitelendirdiği memur sınıfındandır. Prens II. Abdülhamit'in kız kardeşi Seniha Sultan'ın oğludur ve sarayda yetişip uzun süre Fransa'da yaşamıştır. Cavid Bey gençlik yıllarında Selanik'in kozmopolit havasında hürriyetperver fikirlere kapılırken, Prens Sabahaddin bürokrasinin merkezinde büyümüş ve sonra da cemaatçi toplum olarak küçümsediği Fransa'da yaşamıştır. Şüphesiz bu karşılaştırma düşünürlerin fikirleri üzerinde doğrudan bir imada bulunmaz ancak, her ikisinin de seçtikleri siyasi kariyerlerini ve belki de neden hiç yakın ilişki kurmadıkları sorusunu yanıtlamaya yardımcı olabilir.

Cavid Bey, kendi ilmi fikirlerine ve entelektüel yapısına uygun olmasa da İttihat ve Terakki'ye girmeyi seçmiş ve bu grupta hızla yükselen ve arandığı bir sima olmayı başarmıştır. Cavid Bey, hep kendi fikirlerini ve projelerini hayata geçirebileceği uygun zamanları beklemiş; ama hiçbir zaman durumun getirdiği zor şartlarda görev almaktan kendi fikirlerine aykırı olduğu gerekçesiyle kaçınmamıştır. Bu tercihin sebebi ağır basan milliyetçilik duygusu ya da memurluğun yüklediği görev bilinci yahut her ikisi olabilir. Ama Prens Sabahaddin'in izlediği yol tam ters bir istikamettir. O hiçbir zaman teorik görüşlerinden ödün sayılabilecek siyasi hareketlerin içine gir-

⁴¹ Prens Sabahaddin, s. 35.

⁴² Yalnızca Cavid Bey'in yakın dostu Hüseyin Cahit ile Prens Sabahaddin'in sert tartışmalar yaptıkları bilinmektedir.

memiş, her zaman en kötü neticeyi göze alarak aykırı fikirlerini savunmaya devam etmiştir. Milliyetçiliğin ve merkezleşmenin yükselişte olduğu bir dönemde İttihat ve Terakki'ye cepheden karşı çıkmakta bir mahzur görmemiş ve doğrudan siyasetin içine girmektense bir bilim-siyaset otoritesi olarak dışarıdan olayları yönlendirmeyi istemiştir. Cavid Bey tam bir bürokrat, devlet adamı ve eylem adamıyken; Prens Sabahaddin'in kendisine biçtiği rol bunların tam tersidir.

Bahsedilmesi gereken bir diğer çatışma da merkeziyet - adem-i merkeziyet görüşleriyle ilgilidir. Her iki düşünür de bireyci-piyasacı bir toplum tasavvur etseler de devletin temel örgütlenişi hakkında farklı düşünmektedirler. Cavid Bey yönetim sınırlandırılmaz ve yetkiler dağıtılamaz ise yerel yönetimlerin de merkezi yönetimlerle aynı siyasi tehlikeyle rahatça karşı karşıya kalabileceğini belirtir. Ayrıca Prens Sabahaddin'in pek de irdelenmeden kabul ettiği yerel yönetimlerin sınai ve zirai faaliyetleri desteklemeleri yönündeki görüşünün çarpıklığını Cavid Bey yerinde bir şekilde görmüş ve iktisadi müdahaleciliğin yerel yönetimlerde de devam edebileceğini açıklamıştır. Prens Sabahaddin'in sınırlı ve kuvvetleri dağıtılmış bir merkezi yönetimin neden bireyci olamayacağı yönünde tatmin edici bir açıklaması yoktur.

İki düşünür arasındaki bu ayrıntılar dikkate alınmaz ise Cavid Bey ve Prens Sabahaddin'in siyasi ve iktisadi sistemlerinde ve ilkelerinde büyük paralellikler olduğu açıktır. İkisi de hem metodolojik hem de ahlaki açıdan bireycidir. Piyasa ekonomisi iki düşünürün de olmazsa olmazıdır. Özel mülkiyete ve buna bağlı olarak teşebbüs hürriyetine yapılan vurgu ikisinde de aynıdır. Hatta Ermeni tehciriyle ilgili ikisi de aynı "devletlü" savunma reflekslerine sahiptir denebilir. Son olarak eklenebilir ki, ikisi de Cumhuriyet dönemiyle birlikte unutulmaya ve unutturulmaya mahkum olmuştur. Cavid Bey siyasetin iyice otoriterleştiği bir dönemde güçlü bir muhalif olarak idam edilmekten kurtulamamış, Prens Sabahaddin ise zorunlu olarak başlayan sürgün hayatını gönüllü sürgünlüğe çevirerek "kurtarmaya çalıştığı" memleketinden uzakta ömrünü tamamlamıştır.

Şüphesiz bu iki isim de Türkiye'de liberalizmin köksüz olmadığına kanıtlandı. Ancak bundan daha önemlisi liberal fikirlerin aktif bir şekilde siyasi arenada kullanılmaya çalışılmış olmasıdır. Çok uzun bir süre otoriter politikaların siyasete hakim olduğu Türkiye'de "liberal" kelimesinin adeta gayri meşru ilan edildiği bir atmosferden günümüzde yavaş yavaş çıkıldığı da görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında Türkiye'nin Meşrutiyet döneminden bu yana yaşamış olduğu siyasi çeşitlilikteki gerilemenin de durmaya başladığını belirtmek yanlış olmayacaktır.

Sonuç Yerine

Bu iki düşünürün hikayesinden entelektüeller için alınacak daha önemli bir ders söz konusu olabilir. Her ne kadar aktif politika bazı siyasal akımların tanıtımına yardımcı olsa da, felsefi akımların gelişmelerinin bir yerde köklü bir şekilde yer edinmesine yardımcı olmadığı görülmektedir. Akademik gelişim açısından bakıldığında Türkiye liberalizminin Osmanlı'nın son döneminden alacağı büyük bir miras maalesef söz konusu değildir. Muhakkak bunun pek çok sebebi sayılabilir. Ama Prens Sabahaddin ve Cavid Bey örneğinden yola çıktığımızda felsefenin ya da bilimsel çalışmaların "devleti kurtarma" endişesinin pençesindeki aktif siyasete kurban gittiği belirtilebilir. Bu iki düşünürün hayatları incelendiğinde her ikisinin de birincil hedefinin Türkiye'de ciddi bir liberal felsefi gelenek bırakmak olmadığı görülmektedir. Bu tarz bir anlayış ise halen Türkiye'de felsefi gelişimin önündeki ciddi bir engeldir. Türkiye'nin sorunlarına bütüncül cevaplar bulma arayışının çoğu zaman incelikli tartışmaların önünü tıkadığı iddia edilebilir. Siyasi propagandanın anlamlı tartışmaların ve akademik ilerlemenin önünü tıkadığı görülmektedir.

Cavid Bey ile Prens Sabahaddin arasındaki iletişimsizliğin sebebi de temel olarak bu siyasi kamplaşmada bulunabilir. Öncelikle Jön Türkler arasında memleketin kurtuluşuna yönelik yollar üzerindeki anlaşmazlıkla açığa çıkan fikri farklılıklar bu gruptaki ilk siyasi ayrışmayı ortaya koyduktan sonra, Prens Sabahaddin'in desteklediği Teşebbüs-i Şahsi ve Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti ile İttihat ve Terakki arasındaki siyasal program ve tavır farkı belirginleşmiştir. Bu kamplaşmada İttihat ve Terakki cephesinde yer alan Cavid Bey'in akademik ve dergi çalışmalarında Prens Sabahaddin ile hiçbir doğrudan münasebetine rastlanmamaktadır. Oysaki yukarıda ele alındığı üzere bu iki düşünürün felsefi anlamda paylaşacak pek çok ortak ilgi alanları mevcuttur. Bu tür bir işbirliğine gidilmemiş olması dönemin gergin siyasi ortamında anlaşılabilir bir durumdur. Devletin bekasını merkeze alan bir düşünüş tarzı geri kalan her şeyi ikinci plana atabilmektedir. Her iki düşünür de parçası oldukları bu düşünüş tarzının kurbanı olmuşlardır. Prens Sabahaddin'in "adem-i merkeziyet" fikri sebebiyle bölücü ilan edilmesi trajik bir örnektir. Felsefi ve pratik derinliği olan ve açık bir tartışmaya muhtaç olan adem-i merkeziyet fikrinin basit bir şekilde "bölücü" bir görüş ilan edilerek dışlanması felsefi düşünüşün önündeki engelleri göstermek açısından çarpıcıdır. Cavid Bey'in de benzer bir kaderi paylaştığı öne sürülebilir. Cavid Bey'in siyasi kariyeri ile bilimsel çalışmaları arasındaki tezatlığın yanında onun Cumhuriyet döneminde idama mahkum edilmesi büyük ölçüde "devletin bekası" kavramı açısından açıklanabilecek bir trajedir.

Şüphesiz bir entelektüel için içinde yaşadığı toplumu kavrama ve dönüştürme çabası önemli ve gereklidir. Ancak entelektüel uğraşlarımızı siyasi kamplara kurban etmemek gerekmektedir. Bu açıdan Türkiye’de liberal entelektüel hareketin gelişimi incelendiğinde “devletin bekası” tuzağından büyük ölçüde kaçabilmiş liberal bir grubun ortaya çıktığı belirtilebilir. Ancak liberal fikirlerin yaygınlaşarak siyasal politikalara konu olmaları ile liberal gruplar arasında da benzer “devletlü” reflekslerin gelişme tehlikesi vardır. Bu tür tehlikeler karşısında bir entelektüelin yapması gereken şüphesiz ilkelerine sahip çıkarak konumunu korumaktır. Ancak bu şekilde Türkiye’de liberal fikriyat çeşitliliğini koruyabilen güçlü bir felsefi gelenek haline dönüşebilir. Cavid Bey ve Prens Sabahaddin’in geniş ufuklu eserlerinin yanında onların hikayeleri de bize bu açıdan pek çok ders vermeye devam etmektedir.

KAYNAKÇA

- Albert V. Dicey, “Hukuk Devleti: Doğası ve Genel Uygulamalar”, *Hukuk Devleti*, Adres Yayınları, Ankara, 2008, s. 25-32.
- Atilla Yayla, *Liberalizm*, Plato Yayınları, İstanbul, 2003.
- Bayram Kaçmazoğlu, “Prens Sabahattin’in Siyasal ve Sosyolojik Görüşleri”, *Türk Sosyoloji Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Birey Yayıncılık, İstanbul, 1999.
- Cavid Bey, Şiar Yalçın, *Şiar’ın Defteri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.
- Cenk Reyhan, “Türk Siyasal Düşüncesinde Yol Ayrımı; Aykırı Bir Aydın Prens Sabahaddin”, *Türkiye Günlüğü*, s. 21, Kış 1992.
- Deniz Karaman, *Cavid Bey ve Ulûm-i İktisâdiye ve İctimâiye Mecmûası*, Liberte, Ankara, 2001.
- Edmund Butler, *Hayek*, Çev. Yusuf Ziya Çelikkaya, Liberte, Ankara, 2001.
- Eroğlu, *Fırtınalı Günlerin Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*, Birharf Yayınları, İstanbul.
- F. Hasan Arol, “Mehmet Cavid Bey”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Liberalizm*, Cilt 7, İletişim Yayınları, s. 48-65.
- Frederic Bastiat, *Economic Harmonies*, FEE, NewYork, 1996.
- Isaiah Berlin, “İki Özgürlük Kavramı”, *Liberal Düşünce*, Sayı: 45-46.
- Kaan Durukan, “Türk Liberalizminin Kökleri”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
- Mehmed Cavid Bey, *İktisad İlmi*, Liberte Yayınları, Ankara.
- Mehmed Cavid, “Ticaret Şirketleri”, *Ulûm-i İktisâdiye ve İctimâiye Mecmûası*, Senne: 2, Cilt: 2, No: 6-9/18-21 Haziran-Eylül (1326).
- Norman Barry, “Piyasa”, *Piyasa*, Sayı 1, s. 29-32.
- Prens Sabahaddin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?*, Liberte Yayınları, Ankara.
- Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, 2003, İstanbul.
- Zafer Toprak, *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi*, Homer Kitapevi, 2003, İstanbul.